

“TÜRK DÜNYASI BU GÜN. AZSAYLI TÜRK SOYLARI”

2007-ci il fevralın 13-də Xəzər Universitəsinə fəaliyyət göstərən “Elm və sənət məclisi”nin 6-cı toplantısı oldu. “Türk dünyası bu gün. Azsaylı türk soyları” mövzusunun müzakirəsinə həsr olunmuş məclisdə bu dəfə də müxtəlif elm və təhsil müəssisələrindən dəvət olunmuş mütəxəssislər, müəllimlər və tələbələr iştirak edirdilər. Məclisi giriş sözü ilə universitetin rektoru, professor Hamlet İsxanlı açdı.

IAZSAYLI XALQLARIN TƏDQIQATI QEYRİ-ADI DƏRƏCƏDƏ VACİBDİR

Professor **HAMLET İSAXANLI**:
Professor **HAMLET İSAXANLI**:

- Hörmətli müəllimlər, tələbələr və qonaqlar!

“Elm və sənət” məclisinin 6-cı toplantısına xoş gəlmisiniz. Bugünkü mövzumuz “Türk dünyası bu gün. Azsaylı türk soyları”dır. Mövzuya keçməzdən əvvəl mən bir sual qoyub, ona müəyyən cavab verməyə çalışacam.

Bir dəfə jurnallardan birinə müsahibə verərkən Eynşteyndən soruşurlar ki, nisbilik nəzəriyyəsi kimi qeyri-adi nəzəriyyəni necə oldu ki, başqası yox, məhz siz kəşf etdiniz? Əlbəttə, bu, çox mənalı sualdır. Çünki Eynşteynin bu nəzəriyyəni kəşf etdiyi dövrdə dünyada fizika elmində ondan daha savadlı və daha dərin hesab olunan təcrübəli alimlər çox idi. Zamanın görkəmli fizikləri arasında Eynşteyndən yaşlılar, onun yaşlıları və ca-

vanlar vardı. Amma bu nəzəriyyəni Eynşteyn kəşf etdi. Belə böyük kəşflər həmişə bir adamın bəxtinə düşür.

Həmin suala Eynşteyn yarızarafat, yariciddi belə cavab verdi: “Nisbilik nəzəriyyəsi qeyri-adi nəzəriyyədir. Qeyri-adi nəzəriyyələr qeyri-adi və çox sadə suallardan başlayır. Mən digər yaşlılarım kimi böyümədim, yeni yaşım artsa da, özüm uşaq qaldım. Ona görə də öz-özümə həmişə uşaq sualları verirdim. Belə suallardan birinə cavab axtararkən yeni yanaşma, yeni baxış meydana çıxdı və mən bu nəzəriyyəni qura bildim”.

Doğrudan da, təbiətşünaslıqda məsələnin qoyuluşu və həlli çox zaman sadə görünən, amma dərin suallardan başlayır. Ümumiyyətlə, sual qoyub ona cavab axtarmaq fərdin və cəmiyyətin axtarış və yaradıcılığının əsasında dayanır. “Türk dünyası bu gün. Azsaylı türk soyları” mövzusunda söhbət gəndə sual yaranır ki, bu azsaylı türk xalqları niyə dünyanın hər ye-

rinə səpələnilib? Onlar niyə azsaylı olublar?

Dünyanın bugünkü mənzərəsinə baxsaq, eyni dildə və ya çox yaxın dillərdə danışan xalqların dünyaya çox səpələndiyini görürük. Bu xalqlar bir-birindən çox uzaq məsafələrdə, çox fərqli coğrafi mühit və ərazilərdə yaşayırlar. Əlbəttə, bunun başlıca səbəbi xalqların köçüdür. Bu köçlər könüllü də olub, məcburi də; iqtisadi, hərbi və siyasi səbəblər rol oynayır. Məsələn, bizə çox yaxın olan tarix - XV əsrə, yəni 500 il əvvəl baxsaq görürük ki, o dövrlə müqayisədə dünyanın bugünkü etnik-siyasi mənzərəsi qeyri-adi dərəcədə fərqlidir. Səbəb isə odur ki, XV əsrdə “avropalı”, “ağ adam” “ağ irq” və “xristian” sözləri təxminən eyni şey de-

mək idi. Cüzi istisnalarla bunların hamısı Avropada toplaşmışdı. Avropa özü isə avropalıların gözündə böyük dünyanın kiçik bir əyaləti kimi görünürdü (təbii ki, bu belə idi).

Amma qısa müddətdə, hardasa 100 il ərzində mənzərə kəskin dəyişdi və ispanlar dünyanın bir hissəsini tutdular. Onların arxasınca və onlarla paralel birinci növbədə portuqallar (portuqaliyalılar, portəkizcə danışdırlar) da Cənubi Amerikada və Asiya, Afrikada axtarışa, qərarlaşmağa başladılar. İndi Cənubi Amerika əsasən ispan və portəkizdillidir; məsələn, bilirsiniz ki, Braziliya portəkizdillidir (O ki dil bir-birinə çox yaxın və qohumdur.). Sonra ingilislər məsələyə qarışdılar. Onlar Asiya qitəsinə getdilər, Hindistanı, Avstraliyanı, eyni zamanda, Şimali Amerikanı tutdular. Sonra isə fransızlar Şimali Amerikada bir qədər, Afrikada daha çox uğur qazandılar, onlar Asiyada çox fəallıq göstərə bilmədilər. Yeni 16-cı əsrdən etibarən Avropadan başlayan bu köçlər dünyanın mənzərəsini tam dəyişdi. Əslində həmin dövrdə - 15-16-cı əsrlərdə avropalılarından həm siyasi-hərbi, həm də elmi cəhətdən daha güclü olan dövlətlər var idi. Məsələn, Çin. İndi də elmi düşüncəni məşğul edən suallardan biri budur ki, bu işləri nə üçün Çin görmədi? Çin həmin dövrdə, doğrudan da, özünün elmi-mədəni inkişaf səviyyəsinə görə çox qabaqda idi.

Sonra isə bənzər sual yaranır ki, bəs Osmanlılar nə üçün bu işi görə bilmədilər? Çünki Çin qədər olmasa da, Osmanlılarda da hərbi qüdrət, iqtisadi inkişaf var idi və bir qədər əvvəl dünya elminin mərkəzi olan İslam sivilizasiyasının davamçısı hesab olunurdu. Amma bu işi avropalılar gördü, yeni dünyanı onlar tutdular.

Burada bir şey demək lazımdır ki, qədimdə qurulan imperiyaların əksəriyyəti quru, torpaq imperiyası olub. Çünki onların həyatında və fəthlərində dəniz rol oynamayıb,

onlar torpaq imperiyası olublar, tutduqları əraziləri piyada, arabalarla və at üstündə fəth ediblər. Bu, Elilin və İrən imperiyasında da, romalılarda da belə olub, türklərin qədim əcdadları olan hunlarda da. Hətta Çin və Osmanlıda da belə olub. Baxmayaraq ki, Osmanlı Aralıq dənizi ətrafında idi, gəmiçiliyi inkişaf etdirirdi. Sultan Süleyman Qanuni zamanında türk donanması "dənizlər sultanı" Xeyrəddin Barbarossanın başçılığı ilə Aralıq dənizində xeyli uğur qazanmışdı. Çinlilər də gəmiçiliyi xeyli inkişaf etdirmişdi, onların Yaxın Şərqi gəmi səfərləri etdikləri məlumdur, amma onlar dəniz imperiyası olmadılar. Yeni onların əsas məqsədi torpaq idi - öz torpaqları və yaxın ərazilər. Amma ingilislər, fransızlar və ispanlar dəniz imperiyası oldular. Bu imperiyaların quru, torpaq imperiyasından fərqi o idi ki, dəniz imperiyaları gəmi ilə dünyanın o biri başına rahat gedə bilirdilər. Onlar uzaq ölkələri, dənizlərin o tərəfindəki torpaqları fəth etmək həvəsinə düşmüşdülər, uzaq ölkələrdən qızıl gətirmək istəyirdilər. Təbii ki, bu, quru yolla mümkün deyildi. Ona görə Amerika avropalıların oldu, Asiyanın böyük hissəsini avropalılar dəniz yolu ilə gedib zəbt etdilər, Avstraliyanı da onlar tutdular. Bu gün ingilis dilinin dünyanın hər nöqtəsində yayılmasının başlıca səbəblərindən biri, yəqin ki, birincisi o zamankı fəthlər və köçlərdir.

Beləliklə, nə üçün Çin deyil, Osmanlı deyil, avropalılar dənizlərlə dünyanı tutdular? Bu kimi suallara cavab çox çətindir. Amma öz-özümə düşünərkən, bu suallar barədə fikirləşəndə ağılıma bir şey gəlir. Çin və Osmanlının, buraya Rusiyanı da daxil etmək olar, çox tərəfi dəniz və okean olsa da, onlar dəniz imperiyası ola bilmədilər. Ola bilsin ki, səbəb onların dənizə az ehtiyac duymaları idi, çünki məkanları, yeni öz torpaqları kifayət qədər böyük idi. Çinin Tibet və Sakit okean arasında uzanan enli və

böyük məkanı var idi, Osmanlının da torpağı böyük idi, Rusiyanın isə ərazisinin ucu-bucağı yox kimiydi. Bu imperiyaların okeanla, sularla uzaqlara gedib nələrisə kəşf etməyə çox can atmaması səbəblərindən biri, bəlkə ən mühümü, öz torpaqlarının böyük olması ola bilər.

Amma türklər ən qədim zamanlardan başlayaraq son vaxtlara - bir neçə əsr bundan əvvəl qədər dünyanın bu başından o başına at belində səyahət elədilər, döyüş-döyüşə keçdilər, bəzən də dinc yolla köçdülər. Bu hadisə, tarixçilərin dediyinə görə, ilk dəfə bizim eramızın II əsrinin ortalarında -150-ci illərdə başladı. Həmin Hunlar Orta Asiyadan Mancuriyaya qədər uzanan torpaqlarda, Çinin şimalında dövlət qurmuşdular. Miladdan öncə 2-ci əsrdə əfsanəvi (və gerçək) Hun hökmdarı Mao-tun (Mete) və onun oğlunun zamanında Hun dövləti zamanın ən güclü imperiyası idi. Onlar səyahət etməyə, köç etməyə başladılar, yavaş-yavaş Ural, Volqa və Don çaylarına, Karpata doğru və düz Fransaya qədər getdilər. Mancuriya ilə Fransa arasında köç edən, döyüşən hunlar, eləcə də onların davamçısı hesab olunan Türk Xaqanlığı nə Sakit okeana, nə də Atlantik okeanına çıxmədilər. Bilirsiniz ki, məşhur Attila, onun Hun imperiyası son nöq-

tədə Orleanda - Paris yaxınlığında döyüşdü və qayıdıb Romanı sıxışdırmağa başladı. Bunlar qədim türklər idilər. Hərçənd ki, Hun dövlətinin təbəələri və döyüşçüləri tək türkdillilər deyil, həmçinin fin-uqordilli xalqlar və qotların bir hissəsi də Hun dövlətinə daxil idi (mümkündür ki, digər xalqlar da, məsələn, proto-slavyanlar). Şərq və Qərb hunları, onların qohumluğu və s. məsələlərlə toxunmağa burada vaxtımız yoxdur.

Sonra Türk Xaqanlığı və Göytürklər, Uyğurlar, Sabirlər (Suvar) və Bolqarlar, Xəzərlər, Peçeneqlər (Beçenəklər), Qıpçaqlar (Onlara Rusiyada Polovtsı deyirdilər) gəldilər. Cənubdan isə Qaraxanlılar, Qəznəvilər, Səlcuqlar, Xarəzmlilər, Türkmənlər - bizim əcdadlarımız - Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, qismən Səfəvilər, Çingiz xanın monqol-tatar-türk imperiyası (indiki Rusiyanın Avropa hissəsində monqollar qıpçaqlara qarışmış get-gedə türkdilli oldular), Teymurləng imperiyası, Hindistanda Böyük Monqollar adlı Türklərin qurduğu imperiya və nəhayət, Osmanlılar. Bu türklər, yəni hər imperiya get-gedə daha çox qərbə gedirdi. Təbii ki, sonra imperiyalar dağıldı, xalqlar isə səpələndilər, hər yerdə izləri qaldı. Hər yerə səpələnmiş bu xalqların çox hissəsini biz yaxşı tanıyıq, çünki onlar azsaylıdılar. Amma müəyyən mənada onlar da bizim əcdadlarımızdır. Onlar Rusiyada, Çində, Əfqanıstanda, Balkanlarda, İraqda... azlıqda yaşayırlar.

Sadə bir məntiq var: azsaylı xalqlarla az, çoxsaylı xalqlarla isə çox tədqiqatçı məşğul olur. Amma azsaylı xalqların öyrənilməsi, tədqiq edilməsi qeyri-adi dərəcədə vacibdir. Çünki biz uzaq tariximizə səfər eləyirik. Çünki dil, mədəniyyət və dini inanclar baxımından bugünə gəlmiş çatmayan çox şeyləri ora da görə bilirik. Məsələn, şamanizmi başa düşmək çox çətindir. Amma biz Buryat-Monqol tərəflərə

gedib oradakı insanlarla söhbət eləsək bunu daha yaxşı başa düşərik. Bu sahədə tədqiqat aparan bir alimimiz var: tarix elmləri doktoru (və filologiya elmləri namizədi) Güllü xanım Yoloğlu. Güllü xanım tədqiqatlarını tək-cə kitabxanalarda araşdırmalar aparmaqla məhdudlaşdırmayıb, ömrünün xeyli hissəsini yollarda (Yoloğlu, Yolqızı kimi) keçirərək azsaylı türk xalqları ilə birbaşa təmasda olub, onların yaşadıkları əraziləri gəzib, insanlarla ünsiyyətdə olub, yerində tədqiqat aparıb.

Məruzə üçün sözü Güllü xanıma verirəm.

TÜRK SOYLARININ İZİ İLƏ

GÜLLÜ YOLOĞLU,
Tarix elmləri doktoru:

- Günümüzdə Türk Dünyasının geniş coğrafiyası, dini, sosial və ictimai-siyasi durumu, adət-ənənə və mərasimləri ilə bağlı araşdırmalar aparmaq məqsədilə Quzey İraqa, Makedoniyaya, Rumıniyaya, Quzey Kibris Türk Cümhuriyyətinə, Türkiyəyə, Xakasiyaya, Dağlıq Altaya, Tıvaya, Qazaxıstana, Özbəkistana, Karakalpakıstana, İrana, Moldovaya (Qaqaz yerinə), Ukraynaya, Başkörtostana və di-

gər yerlərə 1982-ci ildən başlayaraq bugünə qədər davam edən səfərlərim, şəxsi müşahidələrim, araşdırmalarım, gördüklərim türk xalqlarının bugünü və mənəvi birliyi ilə bağlı bəzi mülahizələr söyləməyə əsas verir.

Bu gün etnik mənsubiyyətdən, dinindən asılı olmayaraq bütün ölkələr güclü bildikləri, özlərini yanında güvənli saydıqları dövlətlərlə yaxınlaşmağın vacibliyini dərk edirlər. Əlbəttə ki, bununla yanaşı etnik kökə qayıdış prosesi də nəzərdən qaçırılmır. Məsələn, Rusiyada gedən "velikoros" siyasəti, "slavyan üçlüyü" ideyası dediklərimizə sübutdur. Doğrudur, Ukrayna hələ bu "böyük" siyasətə qol qoymur və bu üzündən də Rusiya hələlik güclü ABŞ-ın qarşısında təklənmiş, zəif görünməmək və bölgələrdə nüfuzunu, nəzarət imkanlarını itirməmək üçün Ermənistan, Qazaxıstan, Tacikistan, Qırğızıstan, Çin kimi qeyri-slavyan dövlətləri də yanında görmək istəyir. O ki qaldı türk dövlətlərindən bəzilərinin Rusiya və Çinlə birlikdə fəaliyyət göstərmək istəmələrinə, bu, təbii hal kimi qəbul olunmalıdır. Çünki Türkiyə və Azərbaycan kimi böyük türk dövlətləri coğrafi ərazilərinin verdiyi imkanlara və dünyanın iqtisadi siyasətində tutduqları mövqelərə uyğun olaraq Avropa Birliyinə üzv olmaq istəyirlər... Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan kimi türk dövlətləri Avropa Birliyi arzusundan ərazicə də çox uzaqdırlar. O halda onların da dövlət başçıları başqa qurum və dövlətlərlə birləşərək gələcəkdə ölkələrinin iqtisadi və siyasi güvənliyini təmin etmək məcburiyyətində qalırlar.

O ki qaldı Türkmənistana, bu türk respublikası hələ 27 oktyabr 1991-ci ildə, yəni müstəqillik qazandıqdan sonra tamamilə başqa yol tutdu, MDB-yə daxil olmadı, 12 dekabr 1995-ci ildə 185 dövlətin səs birliyiylə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən rəsmi olaraq "ə-

bədi neytral dövlət" statusu aldı. Onu da qeyd edək ki, İsveçrə və Avstriya özlərini neytral dövlət elan etsələr də, BMT-nin Baş Assambleyası bu dövlətlərin heç birinin neytrallığını rəsmi qaydada tanımamışdır.

Türk xalqlarına yalnız dini prizmadan yanaşma tədqiqatçıları bu məhdud çərçivədən kənara çıxmağa qoymur, dünyada digər dinlərə qulluq edən bir çox türk mənşəli xalqların varlığı nəzərə alınmır. Günümüzdə tıvalar lamaizm, karay türkləri karaizm (musəviliyə), xakaslar, qaqauzlar, çuvaşlar və b. rəsmi din kimi xristianlığın pravoslav qoluna, Macarıstan türkləri katolikliyə, Azərbaycan türkləri, özəklər, türkmənlər və b. isə İslama bəyət edirlər. Bütün bunlara baxmayaraq türklər öz əski adət-ənənələrini, dinlərini, dillərini, qamğam fəlsəfəsini daha yaxşı qoruyub saxlaya bilmişlər. Bəzən rəsmi sənədlərdə öz milliyyətini dəyişdirənlər də olur. Lakin bununla onlar nə xarici görkəmlərini, nə də mənsub olduqları xalqın digər səciyyəvi xüsusiyyətlərini özlərindən uzaqlaşdırma bilmirlər. Dinə gəldikdə isə uşaq xristian ailəsində doğulub sonradan istədiyi, inandığı dini qəbul edə bilər və ya əksinə. Yəni hər hansı bir xalqa mənsubluq anadangəlmə, hər hansı bir dinə mənsubluq isə sonradan yaranmadır. İlk türklərin yarandığı vaxt məlum deyil, ancaq onların xristianlığı, İslamı, buddizmi, musəviliyi qəbul etdikləri barədə tarixdə kifayət qədər yazılı mənbələr var.

LATIN QRAFİKALI ƏLİFBAYA KEÇİD MƏSƏLƏSİ

Hələ Mirzə Fətəli Axundovun irəli sürdüyü latın qrafikalı əlifbaya keçid məsələsi artıq XX əsrin ikinci onilliyində bir sıra türk boyları arasında özünə yer almışdır. Sibirin türk boyları - yakutlar (saxalar),

Minusin (Min suğ) tatarları (xakaslar) və Dağlıq Altay türkləri 1917-ci ilin mart ayında keçirdikləri vilayət qurultayında dərslərlərin çap olunması üçün latın qrafikası əsasında yaradılmış beynəlxalq fonetik transkripsiyaya keçmək qərarına gəlirlər. Bu qurultaydan sonra saxa alimi S.Novqorodov latın qrafikalı saxa əlifbası üzərində çalışır.

Həmin ilin sentyabr ayında o, V.İonovun düzəltdiyi əlifba kitabını bu əlifbaya çevirir və Yakutsk şəhərində yeni latın qrafikalı əlifba ilə "Saxalı suruk-biçik" əlifba kitabını nəşr etdirir. Təkcə 1917-1930-cu illər arasında S.Novqorodovun transkripsiyası əsasında 200-dən çox kitab çap olunmuşdur. Onların 30-a qədəri dərslük və dərslük vəsaiti idi...

1920-ci ilin noyabrında isə Kazanda müsəlman xalqların jurnalistlərinin konfransı keçirildi. Bura-

da tatarların latın şriftini qəbul etməli qərara alındı. Pərakəndə şəkilə latın qrafikalı əlifbaya keçmə, nəhayət, kütləvi xarakter aldı. XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərindən türk xalqları bir-birinin ardınca bu əlifbaya keçirlər. Bu prosesə 1926-cı ildə Bakıda keçirilən məlum qurultay daha da təkan verdi. Beləliklə, tatarlar 1927-ci ildən 1939-cu ilədək, Kırım tatarları 1923-dən 1938-dək, qazaxlar 1929-dan 1940-dək, azərbaycanlılar 1929-dan 1939-dək, xakaslar 1929-dan 1938-dək, saxalar 1917-dən 1939-dək, tıvalar 1930-dan 1941-dək və s. latın qrafikalı əlifba ilə yazıb oxumaq imkanı əldə etdilər.

1922-ci ildə Azərbaycan SSR MİK-in sədri yeni latın qrafikalı əlifbanın qəbul olunması haqqında məlumat verdi. Lenin bunu "Şərqdə böyük inqilab" adlandırsa da, belə bir inqilabın onun planlarının həyata keçirilməsi yolunda bir əngəl olduğunu da aydın görürdü. Sonralar latın qrafikalı əlifbanın kirillə əvəz olunmasının Leninlə heç bir əlaqəsi olmadığını söyləyənlər də tapıldı. Lakin başqırd alimi, siyasətçisi Əhməd Zəki Vəlidovun (sonralar Əhməd Zəki Vəlidov Toğan) Leninə yazdığı məktublarda göstərir ki, bu proses birbaşa "rəhbər" in başladığı siyasətlə əlaqədardır, onun davamı və acı nəticəsidir. Bu gün vahid latın qrafikalı əlifba qəbul etmək əvəzinə hər türk boyu yenə də ayrıca əlifba yaradır. Bunun da nəticəsində sovet dövründə kirillə yazılanların oxunulmasında yaranan çətinliklər yenə də davam edir. Fikrimcə, dilçi alimlərimiz toplaşaraq birgə məsləhət, müzakirə keçirməli, ortaq məxrəcə gəlməli idilər, o cümlədən ortaq tarixi, yazılı abidələrimizə, dilimizə də aid olmalıdır. Belə olmadığı üçün 2000-ci ildə Türkmənistanda, Qazaxıstanda "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarının 1500, Azərbaycanda 1300 illiyi qeyd edildi...

ORTAQ TÜRK DİLİ İDEYASI

Uzun illərdən bəri ortaq türk dili yaradılması bir problem kimi tədqiqatçıları narahat edir. Bu məsələ xakas alimi N.Katanovu hələ XIX əsrin sonlarından maraqlandırır. Dostu Arseniy Yarılova yazdığı məktubunda o deyirdi: "...mən bütün türk ləhcələri lüğəti tərtib etməyə başlamışam. İndiyə qədər sözlərin sayı 60 000-ə çatdırılıb. Hələ 15 illik iş var. XX yüzillikdə çapına başlayacağam". Həmin lüğətin əlyazması hazırda Tataristanın Dövlət Arxivində saxlanılır...

Ortaq türk dili ilə bağlı 1997-ci il iyun ayının 10-da Başkörtostanın paytaxtı Ufa (Öfö) şəhərində bizim də iştirakçısı olduğum Türkoloqların Beynəlxalq Konqresində tanınmış tədqiqatçı Ə.Tenişev öz çıxışında ortaq türk dili məsələlərinə toxunaraq demişdir: "Ortaq türk dili üçün süni dil yaratmaq əvəzinə türk xalqlarından birinin dilini ünsiyyət vəsitəsi kimi seçmək daha doğru olardı. Bunun üçün həmin türk xalqının dünyada tanınması, iqtisadi inkişafı, əhalisinin sayı, dilinin bir sıra xarici ölkələrdə öyrədilməsi, həmin ölkənin dünya miqyasında nüfuzu və s. nəzərə alınmalıdır". Ə.Tenişev ad çəkməsə də, söhbətin Türkiyə türkcəsindən getdiyi hamıya aydın idi...

ORTAQLIQ PROSESİNİ LƏNGİDƏN SUBYEKTİV VƏ OBYEKTİV SƏBƏBLƏR

Lakin prosesi ləngidən bir sıra subyektiv səbəblərlə yanaşı obyektiv səbəblər də var. Bunlardan biri də Rusiya sərhədləri içərisində öz tarixi torpaqlarında yaşayan türk boylarının durumudur. Tataristan, latın qrafikalı əlifbaya keçmək istərkən Moskva bu istəyin digər türk xalqlarına da yayılacağından,

ölkədə sayca az qala rusların özlərindən artıq olan tatarların nəzarətdən çıxacağılarından ehtiyat edərək Dumada Rusiyada yaşayan xalqlar üçün vahid kiril əlifbası məsələsini qoydu. Beləliklə, bu ölkədə yaşayan az və çoxsaylı türk boylarının (çuvaşların, tatarların, xakasların, saxaların, Altay türklərinin, tıvaların, şorların, dolqanların, başqırdların və b.) əli-qolu bağlandı. Hər hansı bir türk boyunun bu məsələyə qarşı çıxmasının isə müsbət nəticə verəcəyinə inam azdır. Çeçenistanın nümunəsi müəyyən qədər bu xalqlarda Moskvaya qarşı çıxmaq həvəsini öldürmüşdür.

O ki qaldı Tataristana... Tataristan həmişə olduğu kimi bu gün də Rusiya içərisində bir bant çəlləyinə bənzəyir. Bütün ölkə içərisinə yayılmış tatarların sayı və təsir gücü də vahimə yaradır. Məhz buna görədir ki, "parçala, hökm et" prinsipi bu gün mərkəz üçün daha da aktualdır.

Məlumdur ki, Sibir ərazisində, xüsusilə də Qərbi Sibirdə çoxlu sayda tatarlar yaşayırlar. Onlar evlərində tatar dilinin bir neçə ləhcəsində danışır, məktəbdə isə Kazan

tatarcası adlandırdıqları dildə təhsil alırlar. Artıq 1990-cı illərin sonlarından özlərini "sibirtarlar" adlandıran həmin tatarlar Kazana qarşı çıxır, dillərindəki fərqlərin bir dilin ayrı-ayrı ləhcələri olduğu fikrini qəbul etməyərək onu ayrıca bir dil kimi qələmə verir və Kazanda Kazan tatarcasında çapdan çıxan dərsliklərdən imtina edərək öz ləhcələrinə dərsliklərin çap olunması və heç olmasa, mədəni muxtariyyət uğrunda çıxışlar edirlər. Bu prosesin başında da çox təəssüf ki, Valeyev, Tomilov və b. kimi ziyalılar dururlar.

Tatarların daxildən parçalanması bəs deyilmiş kimi, başqırdlarla tatarların qarşı-qarşıya qoyulması və yaradılmış süni "bəhanə və səbəblərin" şişirdilməsi və qızıqdırılmasını da müşahidə edirik. Bu məsələ xüsusilə Başkörtostanda yaşayan tatar və başqırdlar arasında daha ciddi şəkildə alır.

TÜRK XALQLARININ QARDAŞLIQ İDEYASI

Əski Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra vaxtilə Çar Rusiyasının, sonralar isə onun sələfi olan SSRİ-

nin (əslində isə Rusiyanın) tərkibində olan zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik torpaqlar əldən çıxdı. Bununla həm də siyasi strateji əhəmiyyətə malik bölgələrə nəzarət imkanı aradan qalxdı. Özünü müstəqil respublika etmiş ölkələr müstəqil daxili və xarici siyasət yeridir, Rusiya üçün arzuolunmaz ölkələrin siyasi və iqtisadi mövqeyinin həmin bölgələrdə möhkəmlənməsinə şərait yaradırlar. Bu bölgələrdə mövqeyi zəifləyən şimal qonşumuz fürsəti əldən vermək istəməyərək istənilən xırda anlaşılmaqlığı böyük problemə çevirməyə hazır vəziyyətdədir.

Belə anlaşılmaqlıqlardan biri ara-sıra Qazaxıstanla Özbəkistan arasında yaranır. Özbəklər Qazaxıstanın cənub rayonlarında, xüsusilə də Şimkent (Çimkənd) və Türkistanda alış-verişə üstünlük verir, bununla da ölkədən milli və xarici valyutanın Qazaxıstana axmasına səbəb olurlar. Bu səbəbdən də ara-sıra Özbəkistan tərəf Kaplanbek və Çenyayevka keçid məntəqələrində müəyyən məhdudiyətlər qoymaq məcburiyyətində qalır. Rusiya kütləvi informasiya vasitələri bunu böyük problem kimi qələmə verir, Hətta Rusiya tərəf özünün sülhməramlı qüvvələrinin bu iki qardaş respublikanın sərhədində yerləşdirmə kimi yersiz təklifdən də çəkinmir.

Bu bölgədəki daha bir mübahisə qaynağı Qazaxıstanın ruhani mərkəzi sayılan, Xoca Əhməd Yasəvinin türbəsi yerləşən Türkistan şəhəridir. Burada özbəklərin də sayı az deyil. Tarixi hadisələri, xüsusilə də Əmir Teymur dövrünü əldə əsas tutanlar Türkistanın Özbəkistana verilməsi tələbi ilə çıxış edirlər. Bu cür yersiz və mənasız tələblərlə çıxış edənlər pusquda dayananların, bölgədə qarışıqlıq törədərək öz hərbi qüvvəsini orada yerləşdirmək istəyənlərin dəyirmanına su tökürlər...

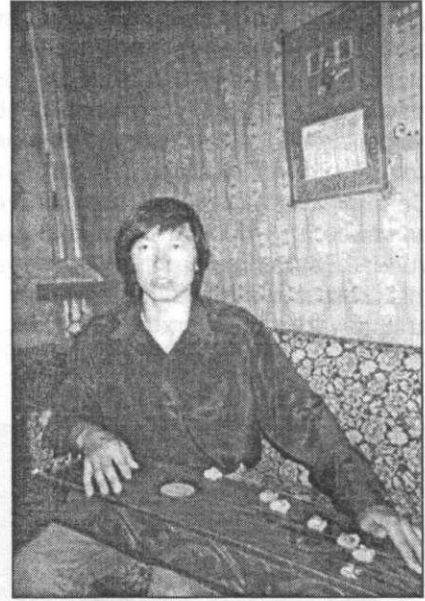
Günümüzdə iqtisadi maraqların siyasətdə üstünlük təşkil etməsi

mənəvi əlaqələri müəyyən qədər arxa plana keçirmişdir. Bir çox hallarda eyni etnosun nümayəndələri müxtəlif qütblərdə yerləşən siyasi və iqtisadi birliklərə qoşulurlar. İqtisadi maraqlar bəzi konfliktlərə gətirib çıxarır. Lakin mənəvi dünyamızın sağlam tutulması türk xalqlarının qardaşlıq ideyasının bugünün ağır sınaqlarından da çıxacağına ümid etməyə əsas verir.

Dünya tarixində çox xalqların taleyinə sürgünlük hökmü yazılmışdır. Onların əksəriyyəti ya Rusiya İmperiyasına qonşu, ya da ki, işğal edib "özünü küləşdirdiyi" ərazilərdəki türklərdir. Rusiya imperiyası tək müharibə yolu ilə deyil, digər siyasətlə də xalqları, torpaqları işğal etmişdir. Bu, alman zabitləri ilə əlaqədə günahlandırılan və 1944-cü ilin may ayının 18-də Orta Asiyaya, Urala və Volqa çayının yuxarı bölgələrinə sürgün edilən 200 minə yaxın Kırım türkü, 1943-cü ilin sonu 1944-cü ilin əvvəllərində "sosialist qanunlarını pozduqlarına görə" Orta Asiya və Qazaxıstana sürgün olunan qaracaylar və malkarlılar, 1944-cü il noyabrın 14-də yenə də Orta Asiya və Qazaxıstana sürgün olunan 115 mindən çox Axıska türküdür.

Balkanlarda hunların, bulqarların, avarların, peçeneqlərin və kumanların torunları yaşayır. Onların sayı Osmanlı dönməində daha da artdı. Bunlara Bolqarıstan türkləri, pomaklar, boşnaklar, Kosova, Makedoniya türkləri, torbeşlər, Sancaq türkləri, Rumıniyadakı türk-tatar toplumu daxildir. Macarıstanda da kumanlar yaşayırlar.

Ən böyük təzyiqa bu gün Rusiya içərisində yaşayan türklər məruz qalmışdır. Çar Rusiyasının azsaylı xalqların dilinin, folklorunun, coğrafiyasının öyrənilməsi də elmi maraqdansa, daha çox məhz siyasi, iqtisadi maraqla bağlı idi. "Elmi məqsədlər" üçün yaradılan ekspedisiyaların tərkibində keşiş, yerlənən və silahlı dəstələr göndərilir, yerli əhəlinin xristianlaşdırılması, kil-

sələrin tikilməsi, dini məktəblərin yaradılması sürətləndirilir, yerlilər öz yurd-yuvalarından sıxışdırılır, onların torpaqdan istifadə edə bilmədiklərini bəhanə edərək, ən yaxşı torpaqlar rus kəndlilərinə verilir.

Ruslar Sibirin dərinliklərinə doğru nə qədər irəliləyirdilərsə, yerli əhali də bir o qədər geriye çəkiliirdi. Nəticədə bu gün Xakasiyanın əhəlisinin cəmi 9 faizini xakaslar, 80 faizini ruslar, qalan hissəsi isə digər xalqların nümayəndələri təşkil edir.

BÜTÜN QADINLARA MARIYA, KİŞİLƏRƏ İSƏ VLADIİMİR ADI VERİLİR

Əvvəllər dini şamanizm olan xakasları 1876-cı il iyul ayının 15-də Asxıs çayının kənarına gətirir, başlarını su ilə islatdıqdan sonra bütün qadın və qızlara Mariya, kişilərə isə Vladimir adı verirlər.

Bu tarixi hadisəni 1937-ci il qurbanlarından olan xakas yazıçısı V.Kobyakov (1906-1937) özünün "Vatiz" (1935) satirik hekayəsində təsvir edir və yazır ki, Çanday hələ balaca olanda, qonşu kəndə pristan və kazakların müşayiəti ilə ke-

şiş gəldi və onun sakinlərini vatiz etdi. Yerli kamla keşiş arasındakı mübarizə zamanı keşiş çaxır qazanına düşdü.

Hekayənin ikinci hissəsi "Xarol yox, Vladimir" adlanır. Burada Çanday xatırlayır ki, atlı kazaklar camaatı yüz-yüz bölərək çaya qovurlar. Bayram paltarlarını geyinmiş xakaslar əvvəl-əvvəl heç nə anlamayaraq çox qorxurlar ki, birdən onları çayda boğarlar. Çaya çatanda, keşiş tərcüməçinin vasi-

nı vermişdi. Poranın böyük və kiçik qardaşlarının da adları Nikolay olduğundan məktəb dəftərləri dəyişik düşməsin deyə, o, sonralar dəftərlərinin üstündə yazdı: "Nikolay Katanov 2".

Ailədə doğulan üç oğlan uşağının üçünə də keşiş tərəfindən Nikolay adının verilməsi və ailələrin belə hallara boyun əymələri xristianlığın zor gücünə, məcburən yeridilməsinə daha bir sübutdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq,

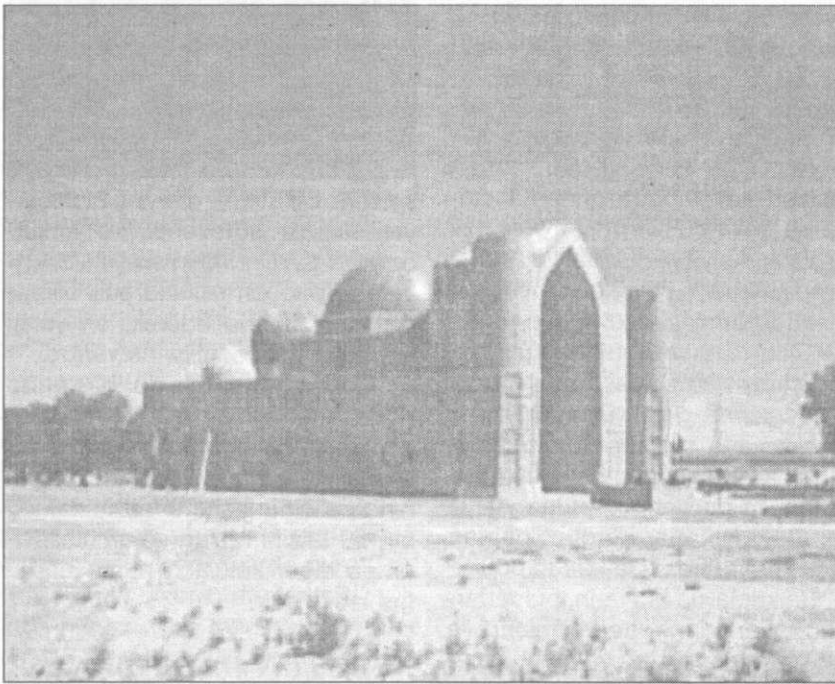
QƏDİM ŞAMANLIQDAN BU GÜNƏ

Professor **HAMLET İSAXANLI:**

- Çox sağ olun, Güllü xanım. Doğrudan da, türkdilli xalqlar çoxdur və onların bir hissəsi - azsaylıdır, ayrı-ayrılıqda çox yere səpələniblər, Avrasiyada yayılıblar.

Mən bir sual vermək istərdim. Məsələn, Hunlarda, Attilanın dəstəsində şamanlar çox böyük yer tutub. Hətta elmdə uzun müddət mübahisələr gedib ki, onların dili nə olub? Şərqdə, Çinin qonşuluğunda Hun dövləti dağılanda arxasınca türklər, uyğurlar çıxdı. Çin salnamələrində yazılır ki, türklərin dili Hun dilidir, türklər hunların bir qoludur. Amma Avropaya gələn Hunlar çox dəyişdi. Onlar yolda fin-uqor tayfaları ilə birləşdilər, sonra Ural və Volqa (İtil), Don, Duna çaylarını keçib, qotlarla, qədim slavyanlarla birləşdilər. Yazılı abidələr az qaldığından çox mübahisələr doğdu ki, onların dili nədir? Amma hər halda isbat olundu ki, bunların xeyli hissəsinin dili türk dili olub. Onu da isbat eləyən cəhətlərdən biri yenə də Hun imperiyası dağılanda onun yerində türkdilli çox dövlətlərin əmələ gəlməsi olub, digər cəhət isə adlar olub - şəxs adları və qəbilə, tayfa adları. Məsələn, Attilanın özünün adının mənşəyi bu günə qədər də müxtəlif ziddiyyətli fikirlər doğub. Amma Attilanın uşaqlarının adı Dəniz, İllak və İrnak, atasının adı Muncuq, əmisinin adı Oybarsdı. Yəni kifayət qədər xalis türk adları olub.

Attilanın sarayında da şamanlar olub. Onların adında "kam" sonluğu var. Məsələn adlardan biri "Eşkam"dır. Şamanların əsas vəzifələrindən biri gələcəyi görmək, proqnoz vermək olubdur. Yəni Attila onları saxlaymış ki, desinlər hansı ölkəyə gedib uğur qazanmaq olar, onlar gələcəyi görsün, yuxuları yozsunlar və s. Şamanlar daha

təsilə camaata başlarını islatmağı əmr edir. Sonra da hərəyə bir xaç verib bununla da mərasimin başa çatdığını deyir. Çandayın atası Xarol evə dönəndə, deyir: "İndi mənim adım Xarol yox, Vladimirdir. Sən də Çanday deyil, Vladimirsən, Vladimir Vladimir oğlu".

Göründüyü kimi, Çar Rusiyasının xristianlığı yeritdiyi bütün ərazilərdə olduğu kimi, burada da uşaqlar (ilk vaxtlarda böyüklər də) xaç suyuna salınır, onlara xristian adları verilir. Məsələn, müqəddəs Nikolay günündə vatiz olunan, yəni xaç suyuna salınan bütün uşaqlar kimi, keşiş gələcəkdə tanınmış alim olan Poraya da "Nikolay" adı-

bu gün Sibir türkləri şamanizmi bir din kimi dirçəldirlər. Tuvanın (Tivanın) paytaxtı Kızıl şəhərindəki "Düngür" şaman cəmiyyətində tiva xamnarı fəaliyyət göstərir. Bu barədə daha ətraflı danışmaq üçün slaydlara müraciət edək.

Sonra Güllü Yoloğlu nümayiş etdirdiyi slaydlarla bağlı maraqlı məlumatlar verdi və dedi:

- Bununla da mən qalan vaxtı müzakirə və suallara ayırmaq üçün çıxışımı başa çatdırıram. Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm.

çox bu məsələlərə xidmət edirdilər. Müasir şamanlarda da bu varmı, yoxsa bu cəhətlər artıq aradan çıxıbmi?

GÜLLÜ YOLOĞLU:

- 1998-ci ildə Tuva Respublikasında olanda Tuva türkləri mənə dedilər ki, burada prezidentin hakimiyyətə gəlməsində şamanların böyük rolu olduğuna görə prezident onlara böyük hörmət-izzət göstərərək "Düngür" şaman cəmiyyətinə prezident aparatının arxa tərəfində yer vermişdir. Yəni bilirik ki, Tuva ərazisində lamaizm hakim dairələrə yaxın olmuşdur. Əvvəlcə rəsmi dairələrdə qəbul olunmuş, sonralar XVII əsrdə xalqın tarixində formal da olsa qəbul olunmuşdur. Rəsmi dinin lamaizmə baxmayaraq, orada hörmətli qonaqlar kimi bizi məhz şamanların cəmiyyətinə apardılar. Bu da dövlət başçısının lamaizmə laqeyd olduğunu, şamanları daha üstün tutduğunu göstərirdi. Yəni müasir siyasətdə şamanlar öz rollarını yerinə yetirirlər.

Burada bir haşiyə də çıxmaq istəyirəm. Xakasiya Dil Tarixi və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru Valentina Tuqurjekova ilə Abakan şəhərində görüşəndə bildirdi ki, cəmi iki aydır məni bu vəzifəyə təyin ediblər, amma çox qorxuram. Səbəbini soruşanda dedi ki, məndən əvvəl bu vəzifəyə təyin olunan üç nəfərin hər biri il tamam olmamış vəfat edib, ona görə mən də qorxuram. Orasını da qeyd elədi ki, onlardan əvvəlki direktor çox yaşlı imiş, özü çıxmaq istəməsə də onu məcburən işdən çıxarıblar. İşdən çıxarıldıqdan sonra isə o, buna dözməyib, ürəyi partlayaraq ölüb, indi də institutun gözetçisi hər axşam pilləkənlərdə ayaq səsləri eşidir.

Həmin ərəfədə Tuva Respublikasında Xorney festivalı keçirilirdi. Bu, musiqi aləti olmadan eyni anda boğazdan 2-3 səs çıxarmaqdır,

özü də çox ağır bir işdir. Hətta Amerika alimləri, həkimləri də bununla maraqlanaraq onların boğazlarına xüsusi aparat qoymaqla eyni vaxtda bu cür müxtəlif səslər çıxarmağın səbəbini öyrənməyə çalışıblar.

Ekspedisiya ilə əlaqədar oraya bir qədər tez getdiyimdən şaman cəmiyyətində də olmuşdum. Valentina Tuqurjekovani da şaman cəmiyyətinə apardım ki, bəlkə dərdinə bir çarə buluna. Burada hansı şamana yaxınlaşdıqsa, bizi dinlədikdən sonra dedilər, bu, bizlik deyil. Sonda məsləhət gördülər ki, Uluq xanımın yanına gedin. O, bizi dinlədikdən sonra dedi ki, birinci ölənin direktorun ruhu naşı keşşin, yaxud şamanın ucbatından Tanrı dərğahına yola salınmayıb. Onun burada qalmış ruhu xəter yetirir. Onun ruhunu Tanrı dərğahına yola salmaq lazımdır ki, belə hadisələr təkrar olunmasın.

Belə olan halda Tuqurjekova xahiş etdi ki, Uluq xanım onunla Xakasiyaya getsin. Uluq xanım isə ABŞ-da dünya şamanları ilə bağlı bir tədbir keçiriləcəyini, ora gedəndə yolüstü Xakasiyaya da dönəcəyinə söz verdi.

Mən sonralar V.Tuqurjekova ilə əlaqə saxladım. O, bu gün də həmin vəzifədə çalışır.

Orasını da qeyd etmək istəyirəm ki, orada hər kəs "mən şamanam" deyib ortaya şıxa bilər, amma "Düngür" şaman cəmiyyəti onların qabiliyyətini özlərinin xüsusi qaydaları ilə yoxladıqdan sonra arayış əsasında fəaliyyətlərinə icazə verir. Qabiliyyəti olmayanların fəaliyyət göstərmələrinə isə icazə verilmir.

Dosent TOFIQ ABASQULİYEV:

- Əvvəlcə qeyd etmək istəyirəm ki, son iki məclisimizdə müzakirə olunan mövzular da, məsələlərin qoyuluşu və məzmunu da çox maraqlıdır. Buna görə həm professor Hamlet İsxanliya, həm də bugün-

kü məruzəşi Güllü xanım Yoloğluya minnətdarlıq edərim.

Düzdür, sizin çıxışınız bir qədər çoxcəhətli və dağınıq idi, ayrı cür də mümkün deyildi. Çalışdınız ki, hər şeyə toxunasınız. Ancaq toxunduğunuz məsələlərin hər biri ayrıca məruzənin mövzusu ola bilər. Bununla belə, bir-iki məqama aydınlıq gətirilməsini istərdim.

Güllü xanım, əvvəla bilmək is-

tərdim, necə oldu ki, bu mövzu ilə maraqlandınız, sizi bu sahədə tədqiqata sövq edən nə olub? Qadın üçün bu qədər səfərlərə çıxmaq, araşdırmalar aparmaq çətin deyilmi?

İkincisi, siz məruzənizdə dediniz ki, xakaslar 9 faiz təşkil edir. Yaxşı olardı ki, aydınlıq gətirəsiniz, onlar haranın və yaxud hansı əhəlinin 9 faizini təşkil edirlər?

Məni bir məsələ də düşündürür, məlumdur ki, "qurd" türklərdə totem sayılır. Amma digər məsələlərdə, rəvayətlərdə qurd sözü bəzən başqa mənalarda da çox işlədilir. Məsələn, "qurd yağı" deyirlər. Qurd yağı ilə qurdun totem olması nə qədər uyğun gəlir? Bunların bir-biri ilə nə kimi əlaqəsi ola bilər? Siz bunlarla maraqlanmışınızmi?

Dördüncü sualım türk birliyindəki iğtişəşlarla bağlıdır. Niyə türk xalqları tarix boyu bir-birilə mübarizə aparıblar? Tarixin hansı qatına baxsaq, bu kimi hallarla rastlaşa bilərik.

GÜLLÜ YOLOĞLU:

– Suallarınıza görə təşəkkür edirəm.

Birinci sualınıza cavab olaraq deyim ki, hələ orta məktəbdə oxuyanda - Sovet dövründə "Azərbaycan pioneri" qəzeti çap olunurdu. Orada Azərbaycan da daxil on beş sovet respublikasından olan məktəblilər ünvanlarını yazır, bir-biriləri ilə məktublaşırdılar. Mən də onların arasında idim. Beşinci sinifdən Moldaviyanın (indiki Moldova), Özbəkistanın, Tacikistanın, Ukraynanın, Litva və Latviyanın, Rusiyanın bir sıra məktəbliləri ilə məktublaşırdıq. Hər kəs öz dili, adət-ənənəsi haqqında yazır, bayramlarımızda açıqçalar yollayırdıq. Belə məktublaşmaların birində Moldovadan mənə qaqauzlar barədə yazmışdılar.

Dünyada maraqlı xalqların olduğunu öyrəndim və günlərin bir günü akademik D.Lixaçovun televiziya ilə bir çıxışında "Gəlin, azsaylı xalqları öyrənək. Vaxt gələcək, onlar muzey eksponatlarına çevriləcəklər" sözlərini eşitdim. Bu çıxış mənə bir təkan oldu və artıq tələbə ikən qaqauzlardan başlayaraq azsaylı türk soylarını öyrənməyə başladım.

Beləcə, yavaş-yavaş mənə bu sahəyə maraq artdı və sonralar tələbə elə gətirdi ki, bu sahə ilə məşğul olmağa başladım.

İkinci sualınızla bağlı isə deyim ki, ruslaşdırma siyasətinin nəticəsində Xakasiyada ruslar çoxluq təşkil edirlər. Burada digər millətlər də yaşayırlar. Xakaslar isə çox azdır, yəni cəmi 9 faiz təşkil edirlər. Burada azərbaycanlılar da yaşayırlar. Onların da sayı 9 faizdir.

Üçüncü sualınızla bağlı isə demək istəyirəm ki, türklər doğrudan da qurdun bir sıra müsbət keyfiyyətlərinə görə ona hörmətlə yanaşırlar. Qurd başı türk bayraqlarında daim savaş meydanlarında dalğalanmışdır.

İlin müəyyən günlərində qaqauzlarda "Canavar yortuları" (bayramları) keçirilir. İnanclara görə, həmin gün kəsici alətlərdən istifadə etmək, paltar tikmək olmaz. Qurd ağız bağlamaq isə qurdun sürüyə hücumlarının qarşısını al-

lar mənəvi maraqları üstələyir.

Tarix boyu ən güclü, iddialı dövlətləri türklər qurub. Geniş coğrafi əraziyə hakim olmaları, döyüşçü, akıncı təbiətləri daim tarix boyu üz-üzə gəlmələrinə səbəb olub. Əvvəllər əsas məşğuliyyət sahələrinin, yəni heyvandarlığın tələbilə daim yeni-yeni otlaq sahələr əldə etmək üçün geniş ərazilərə ehtiyacı olan bir türk boyu digərinin otlaq sahələrinə ələ keçirirdisə, sonralar bir dövlət olaraq özünü təsdiq, gücünü başqalarına qəbul etdirmək məqsədilə də savaşa qatılmışlar.

maq məqsədi güdür. Ancaq, qurd yağı deyəndə, o qurd, yəni canavar deyil, ölü cəsəddə əmələ gələn qurd nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, hər hansı bir heyvan, yaxud insan öləndə onun üstündə çoxlu qurdlar əmələ gəlir. O qurdlar bir-birlərini yeyirlər. Axıra ən güclü qurd qalır. Mən bildiyimə görə, həmin qurdların yağından istifadə edirlər.

Dördüncü sualınızın cavabına - türk birliyinə gəldikdə isə demək lazımdır ki, bu gün iqtisadi maraq-

ORTA ƏSRLƏRDƏ TÜRK TÜRKLƏ ÇOX RAHATLIQLA VURUŞURDU

Professor **HAMLET İSAXANLI:**

- Bu məsələyə mən də münasibət bildirmək istəyirəm. Adətən hər xalq öz tarixini öyrənəndə deyir ki, biz daha güclü ola bilərdik, təəssüf ki, olmadıq. Çünki, tarixdə özümüz özümüzlə vuruşmuşuq. İş burasındadır ki, qədimdə və orta

əslərdə bu, bütün xalqlarda olub. Yeni elə bir xalq yoxdur ki, özü özü ilə vuruşmasın, parçalanmasın. Bütün parçalanmaların da səbəbi vətəndaş müharibələri olub. Bu, slavyanlarda, ruslarda da belə olub. Rusiyanın tarixinə baxsaq görərik ki, ayrı-ayrı knyazlıqlar bir-biri ilə vuruşublar. Onlar həmişə qıpçaqları və ya peçeneqləri köməyə çağıraraq bir-birləri ilə vuruşublar.

Bu, ərəblərdə də, türklərdə də belə olub. Məsələn, Böyük Türk Xaqanlığının dağılması səbəblərindən biri, bəlkə də birincisi vətəndaş müharibəsi olub. Hakimiyyətə biri gəlməli idi, amma zor gücünə digəri gəldi. Nəticədə vuruşmağa başladılar və parçalandılar.

Yeni patriotizm, "mən bu xalqın oğluyam" kimi sözlər təzə, XIX əsrdən sonra Avropadan gələn fikirdir. Tarixə nəzər salanda görərik ki, əvvəllər insanlar xalq, dövlət həsrətində deyil, yer, ərazi qohum-qardaş, tayfa həsrətində olublar.

Yeri gəlmişkən, mən bir misal gətirmək istəyirəm. XI əsrdə gürcü çarı II David (Ağmaşenebeli, Quru-cu ləqəbli) bir az güclənmək, Kartlidə hakimiyyəti ələ almaq, həm də Şirvan və müsəlmanlarla yaxşı vuruşmaq üçün qıpçaqları dəvət elədi. Özü gedib Sarıqan (Şarağan) oğlu Ətrəkin (ruslar Atrak deyirlər) başçılığı ilə gələn 40 min qıpçağı Dəryal keçidində qarşıladı (deyə-

sən 1118-ci ildə). Bu, Vladimir Manomaxın qıpçaqlarla vuruşduğu vaxt idi. Qıpçaqların bir qismi Kaxetdə, bir qismi də indiki Azərbaycanın qərbindəki ərazilərdə yerləşərək gürcülərə qulluq etməyə başladılar, döyüşlərdə iştirak etdilər. Bu səbəbdən də gürcülər gücləndilər.

Rus salnamələrinin verdiyi məlumatlara görə, Ətrəkin kiçik qardaşı Sırçan öz məmləkətində - Qıpçaq çöllərində, Dəşti-Qıpçakda qalmışdı. Vladimir Manomax öldükdən sonra (1125-ci il) o düşündü ki, qardaşı Ətrəki geri qaytarmaq lazımdır. Özünün müğənnisinə xüsusi tapşırıq verərək Kartliyə göndərdi. Ona dedi: "Ətrəkin yanına gedib, bizim mahnıları oxu. Sən mahnı oxuyan zaman o, buralar üçün darıxmalıdır. Darıxdığını görəndə de ki, qardaşın səni gözləyir. Mümkündür ki, orada onun vəziyyəti yaxşıdır və mahnı ona təsir etməsin. O zaman bu yovşanı ona ver qoxulasın. Yovşan ona təsir edəcək, bu yerlərin qoxusunu alanda oralarda dayana bilməyəcək".

Doğrudan da, Kartlidə Ətrəkin vəziyyəti yaxşı idi, yəni oturaq həyat keçirirdi, onlara yaxşı baxırdılar. (Hərdən Şirvanşahlar dəvət eləyəndə gedib onlara da kömək edərək qazanırdılar. (Düzdür, bir az sonra ara qarışmışdı. Bir dəfə Şamaxının mühasirəyə alanda gürcülərlə qıpçaqlar arasında inciklik və savaşa da çıxıb.)

Nə isə... Müğənni gəlib ona vəziyyəti danışır, deyir Manomax ölüb, qardaşının da vəziyyəti yaxşıdır, sən də qayıtmağın istəyir. Yeri gəlmişkən deyək ki, bunlar məşhur nəsil olublar. Ətrəkin oğlu Korçak sonralar "İqor polku haqqında dastan"ın qəhrəmanı oldu. Bilirsiniz ki, İqoru Korçak məğlub elədi.

Müğənni mahnını oxuyur, Ətrək təsirlənsə də, deyir ki, burada yerim yaxşıdır, getmirəm. Bu zaman müğənni yovşanı ona verir: "Bunu da qardaşın göndərib ki, qoxulaya-

san, bizim yerlərin yovşanıdır". Ətrəkin kefi pozulur: "Bu yad yerlərdə sultan olmaqdan, ac da olsam öz yerimiz buradan yaxşıdır", -deyə Ətrək öz dəstəsi ilə geri qayıdır.

Orta əsrlərdə türk türklə çox rahatlıqla vuruşurdu. Məsələn, biri rusların tərəfində, o biri türkdilli bir xalqın tərəfində. Biri İrən, o biri Bizans tərəfdə və s. Məlumdur ki, bizanslar peçeneqləri məğlub etməkdən ötrü qıpçaqları dəvət elədilər. Onlar da peçeneqləri darıxdıraraq geri qayıtdılar.

Nə üçün milli birlik, milli kimlik, həmrəylik türk xalqlarında və ərəblərdə zəif, məsələn, ingilislərdə daha güclüdür? Sadəcə, ingilislər daha inkişaf etmiş millətdir. İnkişaf olanda birlik də asan olur. İnkişaf olmayan yerdə isə birlik çətinləşir. Çünki geridə qalanda yaşamaq, çörək qazanmaq, həsəd hissləri daha güclü olur.

HAYKIN SOYUNDAN GƏLƏN BİR OVUC HAY

- Güllü xanım, tarixdə ermənilərlə türklərin əlaqəsi olubmu?

GÜLLÜ YOLOĞLU:

- Bu suala 2004-cü ildə Ermənistanın Qazaxıstanda səfiri olan Eduard Xurşudyanın sözləri ilə cavab vermək istədim. Xurşudyan "qıpçaq ermənilər" və "erməni-qıpçaq dilindən" danışaraq bu dilin əsasən Kırım yarımadasında yaşayanlarla bağlı olduğunu söylədi. Onun sözlərinə görə, "bu dil (yəni türk dilinin qıpçaq ləhcəsi - G.Y.) burada xalqlararası ünsiyyət vasitəsinə çevrilir, ticarət dili olur". Daha sonra ermənilər səlcuqlulardan qaçaraq şimala Reç Pospolitaya gedirlər. "Burada bu dili mükəmməl bilən bax, həmin bu türkdilli ermənilər erməni yazısını həmin bu türk dilinə uyğunlaşdırdılar. Çünki, bildiyiniz kimi, bir çox türk dillərinin yazısı yox idi. Onlar bu əlifbaya ke-

çirlər, İncili tərcümə edirlər, yeni liturqiya (dini mərasim) türk dilində aparılır, akt kitabları türk dilində yazılır, erməni məhkəmə kitabı "Mxitarə Qoşa" tərcümə olunur. Onlarda özünüidarə sistemi, öz məhkəmələri olduğu üçün onlara öz kodexləri lazım idi. Bu məhkəmə kitabını tərcümə edərkən onlar faktiki olaraq türk dilini qeydə alırdılar".

O ki qaldı qıpçaq ermənilərə, əlbəttə ki, VII əsrə - "Qurani-Kərim" nazil olana və yayılana qədər tarixin özü qədər qədim olan türklər bir çox dinlərə (şamanizm, müsəvilik, xristianlıq və onun müxtəlif fırqələri) tapınmışlar və artıq qeyd elədiyimiz kimi, günümüzdə də la-maist, şamanist, xristian, müsəvi türklər var. Rəsmi olaraq 301-ci ildə xristianlığı qəbul edən ermənilərin kilsəsi V əsrdə müqəddəs üçlüyü qəbul etməyərək Tanrının təkliyini müdafiə etdi və Romadan ayrılaraq monofizit kilsə olaraq müstəqil fəaliyyət göstərməyə başladı. Şamanizmdə də yiyələrin başında ulu Tanrının durduğu məlumdur. Əslində ilkin xristianlığın əsasında da Tanrının yaradan olduğu, hər şeyin əsasını qoyduğu, hər şeyə qadir olduğu, ən ali qüvvə olduğu durur. Nə İoannın açıqlamasında, nə Pavelin sözlərində müqəddəs üçlüyə işarə yoxdur. Bəlkə elə buna görə, bir çox şamanist türklər ilkin xristianlığı qəbul etmiş və sonradan müqəddəs üçlüyü qəbul etməyərək Tanrının təkliyini müdafiə edən erməni kilsəsi ilə əlaqə saxlamış, ortodoks kilsələrdən uzaq durmuşlar. Ulu Tanrının ulu yaradan olduğu fikri monofizit kilsənin fikirlərinə yaxın olduğundan bu dini qəbul etmişdilər...

325-ci ildə Nikeyada, 381-ci ildə Konstantinopolda (indiki İstanbulda) müqəddəs üçlük məsələsi ortaya çıxır ki, bunun da bir sıra səbəbləri vardı...

Bundan sonra Tanrının təkliyini qəbul edənlərlə Tanrını üçlüyün şəxsində qəbul edənlər arasında mübarizə başladı. Bu mübarizədə azlıq təşkil edən monofizit kilsəsi-

nin tərəfdarları birləşərək özlərini müdafiə etmək məcburiyyətində qaldılar. Artıq Romadan üz döndərən monofizit kilsə və onun tərəfdarları (onların arasında haylar da, türklər də vardı) dini mətnlərin, İncilin tərcüməsi üçün yeni əlifba arayışında idilər. Bu vaxt köməyə yenə də türklərin əski əlifbası gəldi. Xristian türklərin vasitəsilə bu gün Mesropun adına çıxılan əlifba yaradıldı və erməni əlifbası adı ilə türkcə mətnlər yazıldı, köçürüldü. Bu gün Matenadaranda, Xurşudyanın da dediyi kimi, erməni əlifbası ilə yazılmış bir çox qıpçaq mətnləri var. Hələ bu Mesropun da etnik mənşəyi məlum deyil. Çox mümkündür ki, o, kilsə adı Mesrop olan türk də olsun.

Diqqətimizi başqa bir məsələ də çəkir. Bəzi tarixçilər ermənilərin Nuh əleyhissəlamın oğlu Yafesin nəvəsi Haykın soyundan gəldiklərini söyləyirlər. Ermənilərin özlərinə "hay" demələri də bu fikri təsdiqləyir. O zaman Xurşudyanın sözlərindən belə bir fikir ortaya çıxarmı ki, ermənilik xristianlığın monofizit qoluna mənsubluğu bildiren bir termdir? Məsələn, Litvanın Türkiyədəki və Azərbaycandakı sabiq səfiri, karaim türklərindən

olan xanım Qalina Kobeskaıteyə görə, karaizmə qulluq edən hər kəs, hətta bir ərəb də, bir rus da, bir türk də karaim ola bilər. Yəni karaimlik bir etnosa bağlılığı deyil, dini mənsubiyyəti bildirir.

Beləliklə, Haykın soyundan gələn bir ovuc hayın bu gün bu qədər artıb törəməsi mümkün deyil. "Erməni türklər", "erməni-qıpçaq dili" deyincə, biz xristianlığın təkallahlığı müdafiə edən qoluna mənsub türkləri, bu dildə yazıb yaradan, əlifba tərtib edən, bizanslılardan fərqli adları, soyadları olan monofizit xristian türkləri nəzərdə tutmalıyıq. Azlıqda olan, sonralar İslam dini və xristianlıq tərəfindən təqiblərə məruz qalan bu toplum özü-nümüdafiə üsuluna əl ataraq din ətrafında daha da sıx birləşdi. Əlbəttə ki, onların bir çoxu sonralar İslamı qəbul etsələr də, hayların arasında əriyərək assimilyasiyaya uğrayanlar da oldu. Belə olduğu halda bugünkü hayların dilindəki türk sözlərinin, keçirdikləri mərasimlərin, adət-ənənələrinin, musiqilərinin və musiqi alətlərinin, milli mətbəxlərinin türklərinkinə bənzəməsində təəccüblü bir şey yoxdur.

Hazırda hayların öz əlifbalarını, dillərini, dinlərini bu qədər qoruya

bilmələrinin əsas səbəbi də din ətrafında sıx birləşmələri, ərimək, dönmək təhlükəsindən qorxmalarıdır.

HƏKİM QƏNİ, şair:

- Güllü xanım, bugünkü məzmunlu məruzəyə görə sizə minnətdarlıq edirəm. siz bir mütəxəssis kimi gözəl məruzə etdiniz və biz sizdən çox şey ala bildik.

MƏRASİM ZAMANI ŞAMANLAR BAŞQA AURADA OLURLAR

NAILƏ RAMAZANLI,

*Azərbaycan MEA-nın Folklor
Institutunun əməkdaşı:*

- Şamanizm mövzusunun davamı kimi maraqlı bir hadisəni xatırlayıram.

İki il bundan əvvəl Monqolustanda festival keçirilirdi. Mənim sənət yoldaşım, tanınmış saz ifaçısı Mübariz müəllim ora dəvət almışdı. Ondan xahiş etmişdim ki, onların adət-ənənələri ilə bağlı videoçəkilişlər gətirsin. Mübariz müəllim qayıdanda heç nə gətirməmişdi. Səbəbini isə belə izah etdi ki, onlar axşamçağı tonqal ətrafında keçirdikləri mərasimi çəkmək istəyəndə dərhal mənim əlimdən kameranı alıb sındırdılar ki, sən şamanın gücünü əlindən alırsan. Şamanı çəkmək olmaz.

Üstəlik, o deyir ki, həmin məqamda mənim əlimdən sanki alov çıxırdı, ancaq mən heç nə olmayıbmiş kimi dayanmışdım. Amma fikir verirdim ki, mənimlə birlikdə mənimlə Azərbaycandan ora gedənlər qeyri-adi şəkildə kənardan mənə baxırlar. Sonradan onlar mənə dedilər ki, sənənin əllərinin üstündə alov kimi şey görünürdü. Həmin mərasim bitənə kimi mən əlimə heç nə ala bilmədim.

Həmin mərasim zamanı şamanlar tamamilə başqa aurada olurlar.

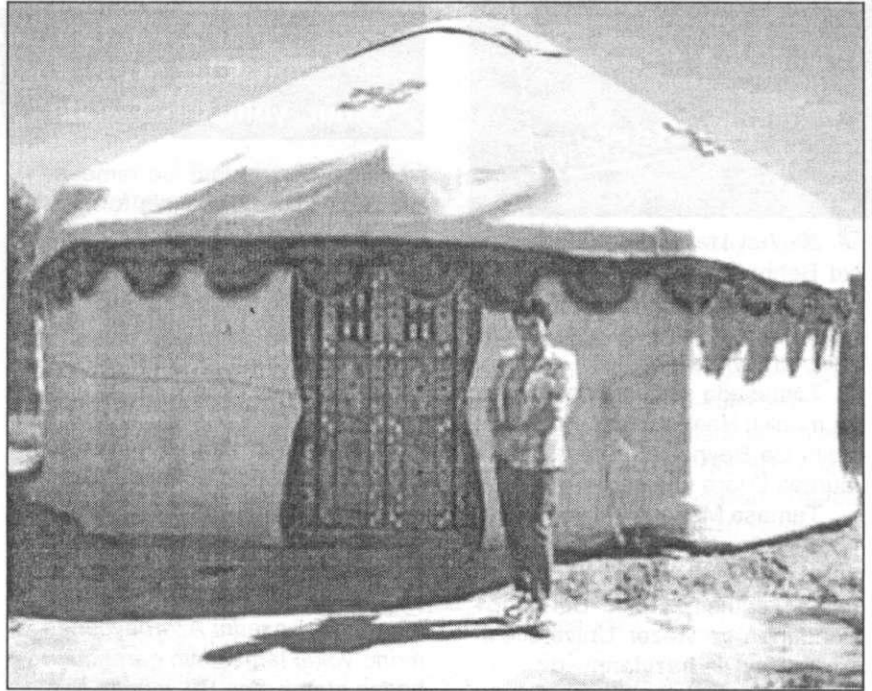
BURADA NƏ ÇOX MÜSBƏT, NƏ DƏ ÇOX MƏNFI CƏHƏT AXTARMAQ LAZIM DEYİL

Professor HAMLET İSAXANLI:

- Geniş məzmunlu məruzəsinə görə Güllü xanıma, məruzə ətrafındakı qızgın müzakirələrə görə isə hamınıza təşəkkür edirəm. Burada xalq və din məsələləri müzakirə olundu.

diliyi -iudaizmi dünyəvi din etmək istəyirdilər, amma alınmadı. Tarixçilər deyirlər ki, o imperiyanın çökməsinin səbəblərindən biri bu idi ki, üst təbəqə - xaqanlar yəhudiliyi qəbul eləmişdilər, aşağı təbəqənin isə böyük qismi öz tanrı (tenqri, göy - səma) inancında idi, digərləri qismən müsəlmanlaşmışdı, bir qismi xristian idi.

Mən bir daha bugünkü maraqlı tədbirdə iştirak etdiyinizə görə hamınıza minnətdarlığımı bildirirəm.

Mən təkrar edirəm ki, türk xalqı kimi sayca böyük və ərazicə geniş yayılmış xalq dünyada məlum olan dinlərin əksəriyyətini çox asanlıqla qəbul ediblər, bir dindən digərinə də çox rahat keçiblər. Burada nə elə bir çox müsbət, nə də çox mənfəi cəhət axtarmaq lazım deyil. Məsələn, ən inkişaf etmiş türklərdən biri olan uyğurlar qısa vaxt ərzində buddizmi də qəbul ediblər, manixeizmi də, xristianlığı da. Sonra İslamı qəbul ediblər. Yaxud Xəzər türklərinin xaqanları bilirsiniz ki, yəhudiliyi qəbul ediblər. Bu, qeyri-adi bir şey idi. Türklər yəhu-

Maraqlı fikir mübadiləsi və elmi diskussiya şəraitində keçən tədbirdə mütəxəssislərdən Tofig Abasquliyev, Rəsul İsmayilzadə, Eldar Şahgəldiyev və başqaları mövzu ilə bağlı öz mülahizələrini bildirdilər.

Məruzəçilər iştirakçıları maraqlandıran sualları da cavablandırdılar.

**Knyaz ASLAN,
Musa NƏBİOĞLU**